

Byudjet mablag'laridan samarali foydalanish – moliya tizimi barqarorligini ta'minlashning muhim omili sifatida

Jo'rayev B. – TMI magistranti

Iqtisodiyotni liberallashtirish va islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida moliya tizimi va xususan uning bo'g'inlarini isloh qilish bir qator yo'nalishlarda amalga oshirilmoqda.

Byudjet tizimining barqaror hamda uzluksiz ishlashini ta'minlash muammolari va ularni hal qilishda quyidagi yo'nalishlarni ko'rishimiz mumkin:

- Iqtisodiyotdagi soliq yukini qisqartirish siyosatini amalga oshirish jarayonida davlat byudjetning daromadlarini samarali shakllantirish va uning manbalari tarkibini optimallashtirish;

- daromadlarni davlat byudjetning turli bo'g'inlari xarajat majburiyatlariga asoslangan holda taqsimlanish mexanizmini samarali shakllantirish,

- davlat byudjeti xarajatlarni manzilli va maqsadlilikini oshirishni ta'minlash. Ulardan iloji boricha iqtisod qilingan holda zaruriy ehtiyojlarni moliyalashtirishga yo'naltirish hisoblanadi.

- davlat byudjeti ijrosini gaznachilik tizimiga o'tkazish va shu yo'l bilan byudjet ijrosining samarali tizimini shakllantirish.

2018 yilda davlat byudjeti daromadlari 79099,1 mlrd. so'mni tashkil etgan holda 2017 yilga nisbatan 29,7%ga oshgan. Byudjet daromadlari tarkibida to'g'ri soliqlar 19,8%ni, egri soliqlar 52,2%ni, resurs to'lovlari 16,0%ni, shuningdek, boshqa daromadlar esa 10,1%ni tashkil etgan. To'g'ri soliqlar tarkibida jismoniy shaxslar daromad solig'i yuqori ulushni tashkil etgan.

Jami davlat byudjeti daromadlari tarkibida yuqori ulushni egri soliqlar, jumladan, qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, bojxona boji, jismoniy shaxslardan transport vositalari uchun benzin, dizel yoqilg'isi va gaz iste'moli uchun solig'i tashkil etib oldingi yilga nisbatan 59,7 foizga oshgan. Ushbu ma'lumotlardan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, davlat byudjetiga to'lovlarni jalb qilishini oqilona tashkil etilganligi byudjet daromadlarini barqarorligini ta'minlashga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatmoqda.

Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirishda keyingi yillarda egri solikli daromadlarning ustivor ahamiyatga ega bo'layotganligini ko'rishimiz mumkin. Bu holat soliq yukini ishlab chiqaruvchilardan is'temolchilarga o'tkazilayotganligidan dalolat beradi. Shuni alohida ta'kidlashimiz lozimki, byudjet daromadlari nuqtai nazaridan egri soliqlar asosan, respulika byudjetiga birlashtirilgan soliq hisoblanib, ulardan tartibga soluvchi daromadlar sifatida foydalanilayotir. Mahalliy byudjetlar daromadlari tarkibida ularning salmog'i tartibga soluvchi daromadlar sifatida hozirgi kunda 60% atrofini tashkil qilmoqda. Bu holat mahalliy byudjetlarning moliyaviy mustaqilligini ta'minlamaydi. Shuning uchun egri soliqlarning ma'lum bir turlarini mahalliy byudjetlar uchun daromad manbai sifatida birlashtirilishi lozimdir. Bu holat byudjet tizimidagi markazlashtirilgan boshqarish tizimini nisbatkan cheklab, amaldagi markazsizlashtirish (destentralizatsiya) siyosatini tadbiq etishning muhim qadamlaridan biri hisoblanishi mumkin.

Hozirgi sharoitda byudjetdan moliyalashtirilayotgan xarajatlarni maqsadli yo'nalishini ta'minlash va samarali foydalanish masalasi byudjet siyosatining kun tartibidagi asosiy masalasi hisoblanadi. Xarajatlarni manzilliligi va maqsadligini kuchaytirishning asosiy omillaridan biri byudjet nazoratini takomillashtirish hisoblanadi. Byudjet nazoratini takomillashtirish borasida amalga oshirilayotgan tarbirlardan biri byudjet ijrosining g'aznachilik tizimini joriy qilish hisoblanib, g'aznachilik tizimi sharoitida byudjet nazoratining dastlabki va joriy nazorat shakllanidan keng foydalaniladi, ya'ni bu bilan byudjet daromadlari va xarajatlari ijrosining monitoring tizimi shakllantiriladi. Shuning uchun byudjet ijrosining g'aznachilik tizimini meyyoriy xuquqiy asoslarini imkon darajada mukamallashtirilgan holda shakllantirilishi va uni keng doirada amalda tadbiq qilinishi lozimdir.

Bizga ma'lumki, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda soliqlar muhim vosita hisoblanadi. Soliqlar vositasida iqtisodiyotni tartiblashning o'ziga xos yo'nalishlari mavjud bo'lib, mazkur yo'nalishlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- iqtisodiyotning barcha soha va tarmoqlarida kichik biznes sub'ektlarini rag'batlantirish, ularni YaIM tarkibidagi salmog'ini oshirishni taminlash;
- iqtisodiyot uchun bazaviy xususiyatga ega bo'lgan tarmoqlardagi soliq yukini pasaytirish va ularni moliyaviy xo'jalik faoliyatiga soliqlarning ta'sirini nisbatan kamaytirish;
- ishlab chiqarish jarayonida aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini manfaatlarini hisobga olgan holda samarali soliq mexanizmini shakllantirish;
- aholi uchun ijtimoiy zararli bo'lgan tovarlar va mahsulotlar iste'molini nisbatan cheklash;
- iqtisodiyotdagi investitsion faollikni rag'batlantirishga qaratilgan soliq mexanizmini shakllantirish.

Bugungi kundagi soliqlar vositasida milliy iqtisodiyotning eksport salohiyatini yuksaltirishning rag'batlar tizimi qaytadan ko'rib chiqilishi lozimdir. Amaldagi soliqlarning rag'batlantiruvchilik faoliyati eksport operatsiyalar tarkibiy tuzilishiga qaratilgan emas. Eksport operatsiyalarini soliqlar vositasida raqbatlantirishda uning tarkibiy tuzilishi xususan, tayyor mahsulot eksportini qo'shimcha rag'batlantirishga qaratilishi lozimdir. Bu albatta, milliy iqtisodiyotni jahon xo'jaligidagi xom ashyo bazasidan tayyor mahsulot eksporti potentsialini oshirilishiga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Byudjet xarajatlarini takomillashtirish esa quyidagi yo'nalishlarda bo'lishi kerak:

- byudjetdan moliyalashtiriladigan muassasalarni inventarizatsiya qilish kerak;
- byudjet mablag'laridan foydalanishda byudjet intizomiga rioya qilishni ta'minlaydigan mukammal nazorat tizimini shakllantirish lozim;
- byudjetdan beriladigan dotatsiya tizimidan bosqichma - bosqich voz kechish lozim;

– davlat ichki va tashqi qarzlarini bo'yicha xizmat ko'rsatish to'lovlarini mutanosib ravishda takomillashtirish kerak. Hozirda bu xarajatlar asosan tashqi qarzlarini to'lashga yo'naltirilmoqda;

– byudjet tashkilotlarning kreditorlik qarzlarini bartaraf qilish va byudjet tashkilotlaridagi to'lov intizomini kuchaytirish lozimdir.

Davlat byudjetini g'azna ijrosi byudjet mablag'larining maqsadli va samarali ishlatishga hamda kreditor to'lov intizomini mustahkamlashga va natijada debitor va kreditor qarzdorliklarni keskin qisqartirish, ya'ni Davlat byudjeti ijrosi jarayonini jahon andozalariga javob beradigan yangi sifat pog'onasiga chiqarishdir. O'zbekiston Respublikasi g'aznachilik tizimini yaratish bilan bog'liq bo'lgan islohotlar Davlat byudjeti ijrosi jarayondagi tubdan o'zgarish deb baholasa bo'ladi.

Byudjet ijrosini isloh qilishda Davlat byudjeti ijrosiga mas'ul bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining g'aznachilik tizimini yaratish nazarda tutiladi. Respublikamizda Davlat byudjeti g'aznachilik ijrosiga bosqichma-bosqich o'tish rejasi O'zbekiston Respublikasi g'aznachiligini tashkil etish kontsepsiyasiga asosan ishlab chiqilgan va unda mamlakatimizning iqtisodiy rivojlanishi xususiyatlari inobatga olingan.

Byudjet mablag'laridan foydalanishning asosini birinchi navbatda ustuvor vazifalarni ta'minlashga yo'naltirilgan dasturlarni mablag' bilan ta'minlash hamda foydalanilmayotgan yoki samarali foydalanilmayotgan resurslarni qayta taqsimlash tashkil etishi muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur holat, davlat byudjetining mutanosib va barqaror bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev quyidagilarni ta'kidlab o'tdilar: "Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini saqlab qolish, jumladan, Davlat byudjeti barcha darajada mutanosib, milliy valyuta va ichki bozordagi narx darajasi barqaror bo'lishini ta'minlash – eng muhim ustuvor vazifamizdir".

¹ Yuqoridagi vazifani amalga oshirishda, bizningcha, byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirish alohida o'rin tutadi. Shu nuqtai nazardan byudjet xarajatlarini rejalashtirish byudjet mablag'lari taqsimotining optimal variantini tanlashga yo'naltirilishi va milliy iqtisodiyotimizning raqobatbardoshligini orttirish va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash maqsadida byudjet xarajatlarining samarali ishlatilishi uchun tegishli chora-tadbirlar ko'rish zarur.

Byudjet mablag'laridan samarali foydalanishning asosiy vazifalaridan biri hududlarda dasturiy-maqsadli usulni joriy etgan holda undan foydalanib, byudjetlarni rejalashtirishni takomillashtirish hisoblanadi. Rejalashtirishning mazkur usuli boshqaruv jarayonining barcha davrlarida – rejalashtirishning maqsadidan tortib natijani va sarflangan byudjet xarajatlarining samaradorligini baholashgacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

Natijaviylikka yo'naltirilgan byudjetlashtirish dasturlarni amalga oshirishga belgilangan byudjet mablag'lari miqdori dasturlarni amalga oshirishda erishilgan natijalar o'rtasidagi bog'liqlikni namoyon etadi. Iqtisodiy adabiyotlarda va

¹ Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent: "O'zbekiston", 2017. 8-bet.

amaliyot byudjetni rejalashtirish jarayonida muammolarning mavjudligiga alohida e'tibor berilayotganligiga qaramasdan dasturiy-maqсадli usulni yanada takomillashtirishni taqozo etadi.

Ayni vaqtda byudjetni rejalashtirish tizim yagona tushuncha mavjud emas, uni baholashda yondashuv tizimlashtirilmagan, byudjet xarajatlari samaradorligi va natijaviyligini baholash dastaklari ishlab chiqilmagan. Shakllantirilayotgan byudjet birinchidan, ma'lum bir darajada moliyalashtirishga erishish uchun aniq maqsadlarni belgilamaydi; ikkinchidan, dasturlarni amalga oshirish dastur doirasida bajariladigan chora-tadbirlar va boshqalarga sarflangan mablag'lar bilan yakuniy natija o'rtasida o'zaro aloqadorlikni ta'minlovchi mexanizm ishlab chiqilmagan. Bundan ko'rinadiki, hudud ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va byudjetni rejalashtirish o'rtasida o'zaro aloqadorlik mavjud emas, bu ushbu maqola mavzuning dolzarbligini belgilab beradi.

O'zbekiston iqtisodiyotida «natijaviylikka yo'naltirilgan byudjetlashtirish» termini so'nggi besh yil ichida foydalanilmoqda, shunga qaramay milliy byudjet qonunchiligimizda ushbu termin mazmun-mohiyatining yo'qligi uning to'liq va mukammal tushunish imkonini hamda xarajatlarni rejalashtirishda foydalanishga o'tishni ma'lum ma'noda sekinlashishiga xizmat qilmoqda. Bundan tashqari, iqtisodiy adabiyotlarda "ponyatiya" «dasturiy-maqсадli byudjetlashtirish» va «natijaviylikka yo'naltirilgan byudjetlashtirish» bir xil tushuncha sifatida qaralmoqda. Bizningcha, ushbu tushunchalar turli mazmun-mohiyati islohotlar doirasida mukammal aniqlashtirishni taqozo etadi.

Natijaviylikka yo'naltirilgan byudjetlashtirish sharoitida byudjetni shakllantirish bir necha bosqichli bo'lib ham umumdavlat miqyosida ham alohida olingan byudjet jarayoni ishtirokchisida xarajatlarni rejalashtirish jarayonida foydalanishilishi kerak. Taklif etilayotgan dastur va uning elementlari o'zgaruvchan bo'lib, davlat xarajatlari va jamiyatdagi natijalar o'rtasida bog'liklikni o'rnatuvchi turli usullar majmuini tashkil etadi.

Ilmiy izlanish jarayonida natijaviylikka yo'naltirilgan byudjetlashtirish tushunchasining mohiyati-mazmuni o'rganilgan holda, bizningcha, natijaviylikka yo'naltirilgan byudjetlashtirish o'rta muddatli istiqbolda davlat taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlaridan kelib chiqib ishlab chiqiladigan byudjet siyosatiga asoslangan holda byudjetni rejalashtirish bo'lib, pirovard natijada sarflangan byudjet mablag'larining natijalar bilan bog'liqligini aks ettiradi.

Byudjetni rejalashtirish amaliyotini takomillashtirish maqsadida natijaviylikka yo'naltirilgan byudjetlashtirish usulining joriy etilishi byudjet siyosatining strategiyasi bilan amalga oshirilgan xarajatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liklikni byudjetni shakllantirish jarayonidagi ko'rsatkichlar tizimi orqali baholash imkonini beradi. Bunda natijaviylikka yo'naltirilgan byudjetlashtirishning maqsadi byudjet xarajatlarining moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini va natijaviyligini orttirish hisoblanadi. Buning uchun byudjetni rejalashtirishning vazifalari, ob'ekti, sub'ekti va predmetini aniqlab olish zarur.

Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashda natijaviylikka yo'naltirilgan byudjetlashtirishning o'rnini yoritishda uning bir necha bosqichlarda amalga oshirish lozim:

– hududlarda byudjetni rejalashtirish jarayoniga natijaviylikka yo'naltirilgan byudjetlashtirishni joriy etishning huquqiy-me'yoriy asoslarini yaratish;

– byudjet mablag'laridan foydalanish bo'yicha hisobot materiallarini takomillashtirish zarur. Bu byudjet mablag'larini taqsimlovchilar tomonidan taqsimlangan byudjet mablag'laridan qay darajada foydalanilganligi va uning natijalarini o'zida aks ettirishini ta'minlash.

Shuni alohida qayd etishimiz mumkinki, natijaviylikka yo'naltirilgan byudjetlashtirish modelining nazariy asosida ijtimoiy-iqtisodiy siyosat maqsad va vazifalarini belgilovchi xarajatlarning dasturiy tasnifi yotadi.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, amalga oshirilgan dasturlarning samaradorligini ta'minlovchi asosiy elementlar sifatida byudjet mablag'larini samarali yo'naltirilishini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar; dasturni baholash va audit qilish mexanizmi; byudjet mablag'larini taqsimlovchilari uchun rag'batlantiruvchi dastaklar tizimi va boshqalar. Bular natijasida natijaviylikka yo'naltirilgan byudjetlashtirishni hududlar byudjetini rejalashtirishni joriy etish orqali ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti yuzasidan olib borilayotgan siyosatning natijaviyligi ortadi. Bu esa pirovardida mamlakatda modernizatsiyalash va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish borasidagi chora-tadbirlarning izchillik bilan amalga oshirilishiga erishiladi.